

գրչով: Այգպիսի գրացուցակը կարող է երկար ծառայել ու մեծ յարմարութիւն ներկայացնել:

Ընթերցարանը բացւում ու փակւում է անյարմար ժամերին: Ձմեռը, օրինակ, երբ ոչ մի գնալու, գրադուելու տեղ չկայ, ընթերցարանը բացւում է առաւօտեան ժամը 10—2 և յետոյ 5—8: Մինչդեռ ամառը, երբ ներկայացումներ են ըսկըսւում, զբօսնելու տեղեր էլ են լինում, վերջապէս կարելի է այսպէս թէ այնպէս ժամանակ անց կացնել, ընթերցարանը բացւում է առաւօտեան ժամը 9—1 և 7—10:

Մենք անհրաժեշտ ենք համարում ձմեռ ժամանակ ընթերցարանը փակել աւելի ուշ, քան ամառը:

Իբրև փորձ կ'առաջարկէինք ընթերցարանի մուտքը ձրի անել նրանց համար, որոնք դժուարանում են վճարել, որպէսզի հասարակ դասակարգն էլ մուտք գործէ այնտեղ: Յանկալի է ընթերցարանում նստած տեսնել արհեստաւորներին, ղաղկներին և այլ դասակարգերի մարդկանց:

Վերջացնելով մեր յօդուածը՝ քաղաքային վարչութեան ուշադրութիւնն ենք հրաւիրում մատնանիշ արած պակասութիւնների վրայ:

Բաւական է այդքան անտարբերութիւնն էլ:

Կ.

3. Ոռոգման խնդիրը Երեւանի նահանգում:

Ազգաբնակչութեան աճման հետ չեն ընդարձակւում մեր մշակուող հողերի և արդիւնաբեր տարածութիւնների սահմանները: Եւ ահա այդ կարիքը ստեղծել և առաջ է քաշել մի շարք միջոցներ, որոնց իրագործումով ժողովրդի տնտեսական կացութիւնը կը ստանայ համեմատաբար կանոնաւոր ընթացք:

Այսպէս մի տեղ կարելի էր զարգացնել անասնապահութիւնը, նրա հետ միասին նաև կաթնատնտեսութիւնը, ի նկատի ունենալով լեռնային կլիման և ընդարձակ արօտատեղիները: Երկրորդ՝ տեղ զարգացնել տնայնագործութիւնը և առհասարակ ձեռագործ արդիւնքները: Երրորդ տեղ՝ ժամանակակից սխտեմով կատարելագործութիւնը դաշտային աշխատանքների և բոյսերի փոխանակման մէջ, և վերջապէս չորրորդ տեղ՝ դաշտերի պարարտացմամբ և կամ արհեստական ոռոգմամբ կարելի կը լինէր բոլորովին շտկել ժողովրդի տնտեսական կացութիւնը, որը գնալով քայքայման է հասել:

Այս միջոցներից իւրաքանչիւրը պայմանաւորուած է մի

շարք դժուարութիւններէ հետ ի նկատի ունենալով կարիքէ այն չափը, այն շրջանը, այն ժողովուրդը, որի մէջ կնթաղուելու է որոշ ձեռնարկութիւնից սպասուող արդիւնքը. բայց կան ձեռնարկութիւններ, որոնցից սպասելիք օգուտը, ակնկալուող կարիքի չափը այնքան մեծ է իր միջավայրի համար, որ ձեռնարկութեան յետաձգումը կը համարուէր յանցանք:

Այդպիսի մի անյետաձգելի ձեռնարկութիւն պէտք է համարել ուղղման խնդիրը Երևանի նահանգում, որը այսօր միահագին թիւ կազմող ժողովրդի համար դառել է կեանքի և մահու խնդիր:

Այս խնդրի հետ մօտից ծանօթանալու համար մենք կը բերենք մի քանի փաստեր և ծանօթութիւններ. «Памятная Книжка Эриван. губ. на 1904 г.» պաշտօնական հրատարակութեան մէջ տպուած Երևանի շրջանի ինժեներ-գիւղաւորիկ պ. Տառլովսկու գեղեցիկ ղեկուցումից. բայց նախքան այդ անհրաժեշտ է դիմել միջանի վիճակագրական տեղեկութիւններէ այն նպատակով, թէ որքան այդ հարցը՝ մասնաւորապէս մի երկու շրջաններէ համար՝ ստացել է կենսական նշանակութիւն:

Նախ պէտք է իմանալ, որ ամբողջ Կովկասում բոլորից առաւել խիտ բնակեցրած է Երևանի նահանգը, որի մասին ստորև բերում ենք թուեր՝ վերցնելով այդ Кавказский Календарь на 1903 г. և «Памятная Книжка Эриван. губер. на 1902 г.» երկու պաշտօնական հրատարակութիւններից:

Նահանգներ	Ազգաբնակչութիւն 1897 թ.	Ցարածութիւն քառ. վերստ	Մի քառակ. վերստի վրայ ապրում է
Չերնամորի շրջան	57,478	5,994	9,6
Կարսի »	290,645	16,869	17,2
Հիւսիսային Կովկաս	3,725,543	194,590	19,
Դաղստանի շրջան	571,381	26,814	21,3
Գանձակի նահանգ	878,185	38,949	22,5
Բաքուի »	826,806	35,017	23,6
Թիֆլիսի »	1,054,250	40,197	26,2
Գուրայիսի »	1,057,243	32,583	32,4
Երևանի »	829,550	25,012	33,2
Ընդամենը	9,291,028	416,028	22,3

Ինչպէս տեսնում էք, ամենախիտ բնակեցրած նահանգը Երևանն է, իւրաքանչիւր քառակուսի տարածութեան վրայ ապրելով 33,2 մարդ, մինչդեռ ընդհանուր Կովկասի վերաբեր-

մամբ այդ թիւը արտայայտուում է աւելի փոքր չափով, այն է՝ 22,3 մարդ մի քառակուսի տարածութեան վրայ:

Խոտութիւնը միջանի տեղերում հասել է մեծ չափերի, այնպէս որ համեմատութիւնը դաւառների նկատմամբ արտայայտուում է կրկնակի տարբերութեամբ: Մինչդեռ մի տեղում՝ մի քառակուսի վերստ տարածութեան վրայ ապրում է 27 բընակիչ, միւս տեղում այդ թիւը հասնում է 48—50, ինչպէս ցոյց է տալիս հետեւեալ համեմատութիւնը 1992 թուի ազգաբնակչութեան նկատմամբ.

Դասանք	Բնակիչների թիւը	Քառակուսի վերստ	Մի քառակ. վերստի վրայ
Շարուր-Դարալագեազ	79,326	3,064	26
Նոր-Բայազեդ	136,322	5,146	26,5
Նախիջևան	109,318	4,036	27
Սուրմալու	90,628	3,192	28,4
Էջմիածին	133,659	3,268	40,9
Ալեքսանդրոպոլ	181,610	4,120	44
Երևան	137,481	2,829	48,6
Ընդհանուրը	868,344	25,654	33,8

Երևանի նահանգի մի քանի տեղերում զգալի է հողի մեծ կարիք, և իսկապէս եթէ մտնէք Էջմիածնի և մանաւանդ Ղաւարուի շրջանները, կը տեսնէք, որ ազգաբնակչութիւնը ուղղակի թափուած է իրար վրայ, այնքան մօտ-մօտ միմեանց կպած են գիւղերը: Բայց բաւական է մի թեթեւ ակնարկ, որ մարդ համոզուի, թէ Երևանի նահանգում հողի կարիքը այնքան զգալի չէ, որքան ջրի:

Փորձեցէք անցնել Արարատեան տափարակի երկարութեամբ, այն ժամանակ կը տեսնէք որ ահագին տարածութիւններ մնում են ամայի, անմշակ միմիայն ջուր չլինելու պատճառով: Բաւական էր միջանի ձեռնարկութիւններ, մի քանի արհեստական առուներ, որ միջանի անապատներ փոխարկուէին հրաշալի բուսական դաշտերի՝ սնունդ տալով բազմաթիւ ազգաբնակչութեան:

Թէ որքան տարածութիւններ ձգուած են այս արդիւնաբեր դաշտի դանազան կողմերում, ամփոփ կերպով առաջ է բերում ինժեներ-գիւղբաւլիկ Տաւրովսկի, որ երկար տարիներ վարելով Երևանի շրջանի ջրերի վրայ հսկողի պաշտօն՝ բաւականին ուսումնասիրել է այդ անապատների ոռոգման հարցը և

ներկայացրել մի զեկուցումով գիւղատնտեսական կարիքները քննող Երևանի նահանգական Կոմիտեւին:

Երևանի նահանգում այսպիսի ամայի տարածութիւններ կան, որոնք՝ եթէ ոռոգուէին՝ կը դառնային ամենաարդիւնաբեր մշակովի հողեր. ըստ Տառլովսկու հաշւում է մօտ 150,000 դեսեատին, որը համարեա հաւասար է նահանգում ոռոգուող հողերի ամբողջ քանակութեան (182,613 դեսեատինի):

Մի այսպիսի քանակութեամբ հող ոռոգելու հնարաւորութիւնը իրականութեան սահմաններից դուրս համարելով հանգերձ, որովհետեւ այդ գործը կը պահանջէր շատ խոշոր ձեռնարկութիւններ, և երկրորդ ու զլիսաւորը՝ բաւականաչափ ջուր անկարող էին հայթաթել մեր գետերը, այնուամենայնիւ հնարաւոր է ոռոգել և պիտանի դարձնել բաւականաչափ հողեր:

Արաքսի աւազանում ձգուած են միմեանց շարունակութեամբ երեք մեծ անջրդի տարածութիւններ, որոնցից առաջինը և ամենաընդարձակ տեղ բռնողը Սարգարաբաղի անապատն է, որը բռնում է ամբողջ 107 հազար դեսեատին տարածութիւն: Եթէ չհաշուենք զարնանային ամիսների նոսր ու աղքատ բուսականութիւնը, որը չորանում է մի կարճ ժամանակից յետոյ, այս անապատն տարածութիւնը տարուայ միւս ամիսներին՝ ներկայացնում է մի ամայի անապատ, որը ոչ մի բանով օգուտ չէ բերում իր շրջանում ապրող ժողովրդին: Սարգարաբաղի անապատը կազմում է Մաստարա գետի հովիտը: Սարգարաբաղի անապատում հնարաւոր է ոռոգել 7500 դեսեատին տարածութիւն, որից 4500-ը արքունական և 3000 գիւղական, անցկացնելով մի նոր առու Արաքսի այն տեղից, որտեղից սկիզբն է առնում նաև Սարգարաբաղի առուն, որը իր ամբողջ ընթացքում կ'ունենայ 65 վերստ: Անապատի հիւսիսային մասը նոյնպէս կարելի է ոռոգել, բայց միայն Ախուրեան գետի ջրով, և այդ առուն կարելի է անցկացնել Ալեքսանդրօպոլի մօտից՝ հասցնելով մինչև Մաստարա և Բուղդաշէն գիւղերը: Այս անապատը թէ իր մեծութեամբ և թէ ձեռնարկութեան մեծածախս պահանջներով ներկայացնում է թէև դժուարին, բայց մի շատ կարևոր խնդիր:

Իր տարածութեամբ երկրորդ տեղը բռնում է Ախուրեան կոչուած ամայի տարածութիւնը, որը ձգուելով՝ Արաքսի աջ ափին, Սուրմալուի գաւառում, բռնում է 16 հազար դեսեատին տեղ, որից 6 հազարը համարւում է միանգամայն յարմարաւոր իսկ 10 հազարը հնարաւոր ոռոգուելու Արաքսի ջրով: Զրանցքը կարելի է սկսել Երևանից Իգդիր տանող խճուղու վրայ եղող Մարգարայի կամուրջից մի փոքր ցած, որը անցնելով փա-

փուլ հողի միջով և ձգուելով մինչև ամայի տեղի սահմանը ընդամենը 8 վերստ երկարութեամբ՝ իրազործելի է շատ հեշտութեամբ:

Ախուրեան կոչուած ամայութեան դիմաց, Արաքսի ձախ ասիին, էջմիածնի գաւառի խիտ բնակութեան տեղում, ուր խաչաձև կտրում անցնում են Ալեքսանդրոպոլ-Երևանեան երկաթուղին և Իդդիր-Երևանեան խճուղին, ձգուած է Էջմիարի ամայի տարածութիւնը 4 հազար դեսեսաւին ընդարձակութեամբ: Այդ ամայութեան մեծ մասը, այն է՝ $2\frac{1}{2}$ հազար դեսեսաւինը կարելի է ոռոգել նոյնպէս Արաքսի ջրով՝ անց կացընելով 15 վերստ երկարութիւն ունեցող մի առու:

Ապա գալիս է Հրազդանի աւազանը, որտեղ ընկած են երկու ամայի տեղեր հիւսիս-արևմտեան և հարաւ-արևելեան Ղոբր անունով: Դրանցից իւրաքանչիւրը բռնում է $7\frac{1}{2}$ հազար դեսեսաւին տարածութիւն, սակայն որոնց ոռոգելու համար Հրազդանը չունենալով ջրի աւելորդ քանակութիւն, միշտ էլ դրուած է եղել Սևանայ լճից առատացնելու հարցը: Այդ նշապատակով նոյնիսկ 1847 և 1859 թուերին ձեռնարկուել է Սևանայ լճից մի նոր ջրանցք անց կացնելուն, բայց չնայած գործ դրած ծախքերին՝ այդ ծրագիրը մնացել է անկատար: Կովկասի ոռոգման խնդրով զբաղուող մէկ էկսպեդիցիա 1889 թուին յիշեալ Ղոբրը ոռոգելու նպատակով նորից արծարծեց Սևանայ լճից ջուր վերցնելու հարցը: Նա ենթադրում էր, որ ջրառատ տարիներին կուտակումը միջոց կը տար անտեսաբար լճից շարունակ ստանալ բացի այժմեան Հրազդանից ջրի մի նոր քանակութիւն: Այս ենթադրութիւնը հիմք էր գտնում մանաւանդ Սևանայ լճի ամերում ապրող ազգաբնակչութեան այն տեղեկութեամբ, թէ լճի մակերևոյթը պարբերաբար 50—60 տարիների ընթացքում բարձրանում է և իջնում է մի դաժենաչափ: Սակայն պ. Տառլովսկին այդ գտնում է անհիմն՝ ի նկատի ունենալով 30-ական թուականներից սկսած մինչև մեր օրերը եղած դիտողութիւնները, որոնք լճի մակերևոյթի բարձրանալու ոչ մի ապացոյց չեն տուել: Տառլովսկին ընդունում է, որ Հրազդանը ունի աւելորդ ջուր, թէև ոչ մեծ քանակութեամբ, և եթէ ոչ ամառուայ ամիսներին, գոնէ զարնան ամիսներին հացահատիկներ մշակելու համար նա կարող է ջուր մատակարարել, եթէ միայն կանոնադրութիւն մտնի այդ գետի ջրաբաժանութեան և նրա շրջանի ոռոգման կարգերի մէջ:

Բացի յիշեալ անապատները և ամայի տարածութիւնները, որոնց ոռոգելու համար հարկաւոր են առանձին առուներ և հիմնական ձեռնարկութիւններ, կան նաև մի շարք դիտո-

դուքիւններ, որոնք կապուած են ակունքների մեծացման, լճերի ու ջրամբարների կառուցման ու գոյութիւն ունեցող սակաւաջուր գետերի վարարացման խնդրի հետ:

Այսպէս Հաջի-չայ գետի աւազանում, Արաքսի աջ ափին, որտեղ է հայոց պատմական Երուանդակերտ քաղաքը, իր շուրջըն ունենալով (Մովսէս Խորենացու վկայութեամբ) պարտէզներ, այգիներ և մշակուած ընդարձակ հողեր, այժմ ներկայացընում է մի անապատ Կարակւլա անունով: Հաջի-չայ գետը ազատ ջուր չունի, բայց նրա ակունքների մօտ Սինակի բարձունքներում ձգուած է 7 վերստ երկարութեամբ և 2 վերստ լայնութեամբ, իր յատուկ ակունքներով, մի աւազան (КОТЛОВИНА)՝ շրջապատուած լեռներով և մի կողմից միմիայն մի նեղ անցքով, որը փակելով՝ կարելի էր ունենալ մի հսկայ ջրամբար: Այս շատ դիւրին է, որովհետև Կարակւլայի անապատը ունեցել է ջրամբար և ջրանցք, որի հետքերը մինչև այժմ էլ նկատելի են այդ տեղերում:

Դեռ ևս Երևանի վերջին սարգար Հուսէին-խանի օրով, Շոպենի վկայութեամբ, միտք ծագեց Երևանի գաւառի Վեդի-Բասար շրջանը ոռոգել Սեանայ լիճը թափուող Ադիաման գետի Արխաշան կոչուող ճիւղի ջրով՝ անցկացնելով մի առու մինչև Վեդի-չայ գետի ակունքը: Այս խնդրով զբաղուել է նաև ջրերի վրայ հսկող վարչութիւնը (водное управление), որը սակայն մի որոշ բանի չէ յանգել: Բաւական էր մի ծրագիր, մի փոքր ձեռնարկութիւն, որ ինքը Վեդի-Բասարի ժողովուրդը իր վերայ վերցնէր ձեռնարկութեան ծախքը, ջրի այնքան մեծ կարիքի մէջ է այժմ նա իր կիսածարաւ հողերով:

Ընդհանրապէս մի քանի ձեռնարկութիւններ Երևանի նահանգի հարթութիւնները ոռոգելու նպատակով այնքան հասունացած և ժամանակակից են, որ յետաձգելը նոյնիսկ յանցանք է:

Եւ այս խնդիրը ոչ թէ այժմ, այլև 30-ական թուականներին էին շոշափուում, երբ ոռոգները դեռևս նոր էին ոտ դրել Երևանի խանութեան սահմանների վրայ: Շոպենը մատնացոյց է արել, որ Կարնի-Շաթաղի (Եղվարդի սար կամ պատմական Արայի լեռ) և Արարատի լանջերի վրայ եղել են ջրամբարներ, որոնց հետքերը նա տեսել է անձամբ, և որ Արարատի ամայի ստորոտների վրայ կարելի է ջուր հանել, բոլորովին չի կասկածում նա: 70-ական թուականներին էջմիածնի գաւառապետ Խանաղեանը մատնացոյց է արել Ապնագեղի ձորակը ջրամբար գործնելու, Արագածի ջրամբարը վերաշինելու և Ղարազեօլինը

վերակազմելու, նոյնպէս Արարանի դիտի ակունքները մաքրելու նպատակով:

Բայց անցել է Շոպենի օրերից ամբողջ 74, իսկ խանութներից 34 տարիներ, և այդ ուղղութեամբ ոչ մի քայլ դեռևս չէ արուած: Խօսւում է անվերջ խիտ տղզաբնակութեան, հողերի սակաւութեան և առանձնապէս ջրի կարիքի մասին, որից առաջացած կռիւների և մարդասպանութիւնների վէճերով են մեծ մասամբ զբաղուած դատաստանատները, բայց և այնպէս խնդիրը փնացել է խնդիր:

Ամենից շատ ուսումնասիրուած է Սարգսրաբադի անապատը, որը ոռոգելուց յետոյ մտադրութիւն կայ բնակեցնել Ռուսաստանից բերած ռուս գաղթականներով:

Ա.-ԴՕ.